

Порівняльне літературознавство

УДК 82.091

Катерина Максимова (Київ)

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МОТИВІВ БІСОВЩИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Стаття присвячена аналізу виникнення й розвитку концепту «бісовщини» в українській літературі 20-х років ХХ століття. Особливу увагу в запропонованому дослідженні зосереджено на зародженні трансформації концепту «бісовщини». Розглядається його відокремлення від концепту «чортівні» та накладання на український ґрунт.

Ключові слова: бісовщина, трансформація концепту, чортівня.

Українська література початку минулого століття насичена численними кодами, образними системами та знаковими темами, запозиченими з попередніх епох і творчо переосмисленими письменниками на тогочасному ґрунті. Концепт «бісовщини» — успадкований письменниками через один з центральних творів російської літератури — роман Федора Достоєвського «Беси» постає саме таким знаковим пунктом, без якого розуміння всієї спадщини розстріляного відродження видається неповним.

У науковій літературі вже були спроби дослідити цю тему через взаємозв'язки творчості окремих персоналій періоду розстріляного відродження. До неї вже зверталися такі вчені, як Юрій Безхутрий, Любомир Сенік, Михайло Сподарець, Ганна Церна, Вікторія Зенгва та інші. Зокрема, існують праці, присвячені дослідженню перегуків образів і мотивів у творах Миколи Хвильового та деяких інших митців з творчим простором Федора Достоєвського. Однак поки що зарано говорити про вичерпну розвідку, що окреслила б всі особливості даного концепту в українській літературі.

Актуальність праці полягає передусім в тому, що цей концепт постає визначальним для розуміння літературної спадщини ХХ століття. Він також був засвоєний сучасними авторами і вважається одним з найважливіших для розуміння сучасного соціокультурного простору. Відтак вивчення концепту «бісовщини» сприяє розумінню багатьох процесів, що відбуваються в сучасному українському суспільстві.

Мета нашого дослідження полягає у виявленні закономірності трансформації концепту «бісовщина», її смислових пластів у творчості українських письменників.

Передусім треба зупинитися на розробленні власне концепту «бісовщина», його соціокультурному та філософському осмисленні. Феномен бісовщини осмислений в теоретичному просторі філософської категорії «ніщо», фетишизування ідеалів («кумирів»), руйнівних тенденцій духу, людської деструктивності, свавільної свободи, спокусу, людського Я.

Бісовщину можна визначити як феномен людської деструктивності, котра так виражається в колективній ментальності:

- ✓ як одержимість соціальним конструюванням і проектуванням у формі утопізму, що з'єднує історичні, релігійні та ціннісні аспекти;
- ✓ як прагнення будь-якими засобами втілити, фетишизувати соціальний ідеал.

Вона спрямована у своїй діяльності на руйнування суспільства, його соціальних інститутів та здійснення насильства над людиною [5].

Бісовщина постає явищем універсальним, вона формується за будь-яких суспільних умов. Визначальними рисами бісівського світогляду можна вважати такі:

- ✓ Протест проти всіх норм моралі та релігії;
- ✓ Деструктивне начало усіх вчинків;
- ✓ Хворобливе зацікавлення неживим;
- ✓ Хворобливий симбіоз у стосунках з батьками.

Небезпека, пов'язана з бісовщиною, криється передусім у заміні справжніх рис нормального людського світогляду загальноприйнятими імперативами. Позаяк клас, належний до категорії бісів, завжди робить ставку на всезагальне оплутування. Чим більше людей будуть ставитися до нього лояльно, тим швидше розвиватиметься угруповання, тим зухвалішими будуть його дії.

У народній традиції, спорадично і в літературі, практикується ототожнення терміну «бісовщина» з «чортівнею». Пов'язано це передусім з тим, що в українській мові та ряді інших слов'янських мов слово «біс» є повним синонімом слова «чорт». У зв'язку з цим прикметник «бісівський» набув широкого вжитку ще за часів упровадження на Київську Русь християнства. Він зустрічається в історичних хроніках та деяких художніх творах. Як правило, цей прикметник використовується на означення будь-якого прояву нечистої сили: фактичного явлення представників інфернального світу, спокушення людей через певні речі, тощо. Згодом разом з цим поняттям виникає синонім — чортівня, власне український, за звичкою, менш уживаний. Однак ці поняття не тотожні.

Чортівня заміщає сьогодні лексему на означення сукупності видів нечистої сили та її виявів — чортів, русалок, мавок. Вона також позначає вплив потойбіччя на життя людини — зникнення речей, оплутування, тощо. Поняття має фольклорне походження.

Важливо зазначити таке: «чортівня» ніколи не розглядається як спосіб буття людини, тип свідомості, оскільки має справу виключно зі світом потойбічним. Відтак її не можуть уособлювати люди, вона представлена винятково інфернальними істотами. Натомість «бісовщина» розуміється радше як тип характеру, світогляду, сприйняття «нечистих» істин у своїй системі цінностей. І саме тут пролягає лінія розмежування цих двох понять.

Термін «бісовщина» має літературне і більш пізнє походження. Уперше його зустрічаємо в романі Федора Достоєвського «Беси». Цікаво, що згодом в деяких творах російської літератури можна знайти зіткнення бісовщини та чортівні, зокрема в романі Михайла Булгакова «Майстер та Маргарита». У творі мовиться про чортівню, представлену Воландом та його найближчим оточенням, та власне бісовщину, яку вже репрезентує суспільство Москви: пан Могорич, Берліоз та інші. Цікаво, що ці два світи взаємодіють. При цьому бісовщина не має ніякого способу впливу на чортівню, тоді як остання вільно знищує першу. На цьому прикладі розрізнення цих двох понять видається достатньо зрозумілим.

Концепт «бісовщини», що поступово зовсім відокремлюється від поняття «чортівні», проникає в українську та російську літературу ХХ століття, де зазнає трансформації та переосмислення. На цьому ж етапі виникають національні варіанти «бісовщини», які мають ряд відмінних рис.

У чому ж полягають ці відмінності? Передусім варто говорити про закоріненість в питомому міфі. В українському варіанті йдеться про сакральний простір Гетьманщини, історію втрати власної держави, родоводу, тощо (Микола Гоголь «Страшна помста»). Для російської літератури важливим є зовсім інший аспект — міф про Івана Царевича та вічне повернення [7].

Другий важливий аспект — співвідношення бісівського кодла і держави. Якщо у російському варіанті бісовщина практично завжди має імперський відтінок, то в українському вона глибоко індивідуальна і практично не претендує на розвиток як система.

Порівняймо варіант бісовщини з роману Достоевського «Беси» з її розгалуженою системою, спрямованою на винищення всього народу та підпорядкування собі держави (де власне «беси» мають замінити богообраного царя, відтак на символічному рівні відібрати країну у бога), та гоголівський тип, що ставить під загрозу життя одного роду, на якому власне лежить прокляття. На державницький рівень він тут не виходить, йдеться радше про спасіння конкретної душі, а не конкретної нації.

У цьому контексті варто також говорити про використання різних біблійних міфологем. Для українського варіанту питомим постає переосмислення історії про Каїна та Авеля, натомість для російської — апокаліпсису.

Проте необхідно зробити деякі зауваження. Гоголь у своїй творчості подає концепт бісовщини не однозначно. Одна справа — його рання творчість періоду «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки», зовсім інша — «Мертві душі». У другому варіанті помітне тяжіння до російської традиції з її державницькими орієнтирами. Письменник відходить від окремого випадку і подає картину продажу душ в масштабі містечка N, а на перспективу — усієї держави.

Третій аспект, за яким бісовщину власне українську можна відрізнити від російської, пов'язано з наявністю гумору. Сміх над нечистою силою властивий раннім творам українських романтиків, присутній він і у творчості Гоголя часів «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки». У російському варіанті з огляду на державницький устрій самої бісовщини місця гумору немає, зокрема легкому. Щоправда, можна відзначити присутність елементів сатири, які, проте, не є в цьому випадку визначальними для сприйняття концепту.

Тема, яка мала такий потужний розвиток в літературі XIX століття і була однією з центральних для розуміння тогочасної дійсності, не могла не знайти втілення у творчості письменників XX століття. Однак не можна стверджувати, що письменники цього часу просто перейняли її, не додавши нічого до осмислення бісовщини.

У літературі XX століття ця тема мала вже іншу трансформацію, зокрема у творчості українських письменників. У них спостерігаємо переосмислення як українського, так і російського підходу до «бісовщини».

Загальна структура «бісовщини» в українській літературі має складну тричленну будову. Основну схему можна зобразити в такий спосіб:

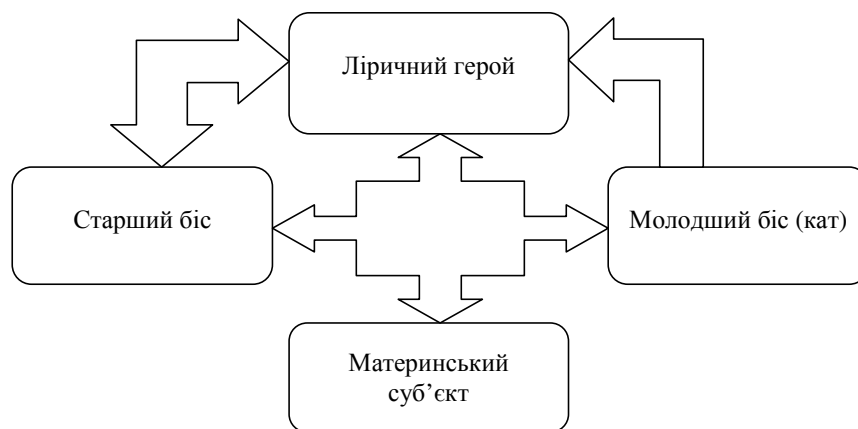

Рис. 1. Структура «бісовщини».

Фактично, всі подані елементи системи знаходяться в складній взаємодії між собою. Втілюється це таким чином:

1. Ліричний суб'єкт взаємодіє з усіма членами системи (на схемі це показано центральною фігурною стрілкою).

2. Материнський суб'єкт може не мати безпосереднього зіткнення з «бісовщиною», цей зв'язок факультативний. Присутній, як правило, вплив старшого біса.

3. Натомість старший біс вимагає заміщення материнського суб'єкта собою. Для цього необхідно спочатку відокремити ліричний суб'єкт від матері, а згодом цей зв'язок цілком зруйнувати. Відтак він прагне витіснити материнський суб'єкт зі сфери сприйняття ліричного суб'єкта.

4. Кат (дрібніший біс) знаходиться на одному рівні зі старшим бісом і прямої взаємодії з материнським суб'єктом не має. Він, радше, виконує функцію як органу контролю, слідкує за виконанням наказів старшого біса. Функції витіснення матері в нього немає. Він лише контролює фізичне знищення зв'язку.

Додатково у текстах можуть бути присутні й інші герої, обплутані «бісовщиною». Їхня роль — відтіняти загальну картину, зазвичай, такі персонажі покликані передавати вагання головного героя, деякі аспекти його духовної організації.

Варто також відзначити прикметні риси осмислення концепту «бісовщини» у ХХ столітті вітчизняними авторами:

- ✓ проникнення в український простір із Росії, де бісовщина вже обіймає державницький рівень;
- ✓ діяння через персоналію, причетну до важливих історичних подій.

Варто звернути увагу, що концепт «бісовщини» в російському просторі завжди питомий, а в українському — привнесений. Щодо цього твердження можна знайти численні текстуальні підтвердження. Так, у творах Миколи Хвильового біси практично завжди є засланими — це випадкові постаті, які часто приходять з півночі або певного неназваного краю. Аналогічну ситуацію репрезентовано у творі Бориса Антоненка-Давидовича «Смерть», де бісовщина асоційована з більшовицькими військами, що сунуть з півночі [8].

У пізніших творах української літератури цю тенденцію буде продовжено. Можна, наприклад, назвати присланого Отроходіна з «Жовтого князя» Василя Барки, співробітників НКВС із «Саду Гетсиманського» Івана Багряного тощо. Заключний етап формування цього концепту характеризується реалізацією бісівських схем на державницькому рівні. Таке явище спостерігаємо і в українській, і в російській літературах.

Отже, концепт «бісовщини» в російській та українській літературах пройшов складній шлях становлення та істотно вплинув на розуміння їх специфіки. Подальша праця над його дослідженням полягає в розкритті специфічних моделей, репрезентованих у різних творах обох літератур.

Список використаної літератури:

1. Агеєва В. Історія української літератури ХХ ст / Віра Агеєва. — Кн. 2. — К.: Либідь, 1998. — 330 с.
2. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского / Михаил Бахтин. — М.: Сов. писатель, 1963. — 363 с.
3. Безхутрий Ю. М. Хвильовий: проблеми інтерпретації / Ю. М. Безхутрий. — Харків: Фоліо, 2003. — 495 с.
4. Безхутрий Ю. М. Микола Хвильовий та естетичні пошуки в українській літературі першої третини ХХ століття / Ю. М. Безхутрий // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. — Вип. VI. — Харків-Київ: Критика, 2004. — С. 79–89.
5. Гессен С. П. Трагедия зла / С. П. Гессен // «Бесы»: Антология русской критики. — М.: Согласие, 1996. — С. 668–683.
6. Достоевский Ф. М. Бесы / Ф. М. Достоевский // Полн. собр. соч.: в 30 т. — Л.: Наука, 1972–1991. — Т. X. — 495 с.
7. Иванов Вяч. Основной миф в романе «Бесы» / Вячеслав Иванов // «Бесы»: Антология русской критики. — М.: Согласие, 1996. — С. 498–518.
8. Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933 рр. Поезія — проза — драма — есей / Упоряд. Євген Сверстюк. — К.: Смолоскип, 2007. — 976 с.

9. Українські приказки, прислів'я і таке інше: зб. О. В. Марковича та ін. / уряд. М. Номис. — [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. — Електронні дані. — Київ: Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого, 2011–2015. — Режим доступу: <http://elib.nplu.org/object.html?id=473>.
10. Ушкалов Л. Есеї про українське бароко / Леонід Ушкалов. — К.: Факт–Наш час, 2006. — 284 с.

Interpretation of Devilry Motifs in the Ukrainian Literature of the First Half of the XX Century

This article analyzes the appearance and development of the concept of devilry in the Ukrainian literature of the 1920s. Special attention is paid to the study of the transformation of the concept «devilry». The paper deals with the separation of this concept from the other related concepts presented in the Ukrainian literature.

Key words: devilry, transformation, concept.

УДК 821[161.2:111(73)].091

Катерина Девдера (Київ)

РЕЦЕПЦІЯ ТВОРЧОСТІ ЕЗРИ ПАУНДА В ЛІТЕРАТУРНОМУ ДОРОБКУ ОЛЕГА ЛИШЕГИ

У статті розглянуто рецепцію творчості Езри Паунда в літературному доробку Олега Лишеги. Здійснено порівняння перекладацького методу Ігора Костецького й Лишеги. Розкрито специфіку постмодерної гри з читачем в есе «Флейта землі і флейта неба», переосмислено паралель Паунд-Чубай (есе «Поцілунок Елли Фіцджеральд»), виявлено спільне й відмінне в ідейно-естетичних платформах творчості обох поетів.

Ключові слова: рецепція, «логопоеія», «фанопоєія», «мелопоєія», метод пересотворення, компаративний аналіз, вільднес (первозданність).

Езра Паунд постає одним із найцікавіших представників англо-американського модернізму, яким постійно цікавляться різні покоління митців у всьому світі. Він був редактором, благодійником і приятелем таких геніїв ХХ ст., як Томас Стернз Еліот і Джеймс Джойс, став першовідкривачем поетичного таланту Хільди Дулітл, справив значний вплив на Вільяма Карлоса Вільямса, Роберта Фроста, Ернеста Хемінгуей. Зрештою Паунд став символом модернізації літературного дискурсу загалом. Саме тому переклад його творів для представників інших національних літератур часто був своєрідним модернізаторським проектом.

В українській літературі творче переосмислення мистецької спадщини Паунда відбулося у двох формах: як утілення масштабного задуму Ігора Костецького та вибіркове, але вдумливе представлення творчості американського поета Олегом Лишегою. Праця над збіркою «Вибраний Езра Павнд. Поезія. Есей. Кантос» мислилася Костецьким як місія, наголошує Соломія Павличко, позаяк він мав на меті «модернізувати українську культуру, інтегрувати її в світові літературні процеси» [10, с. 137]. Ця книга, видана в 1960 році в м. Мюнхен накладом близько 500 примірників, впродовж певного періоду була «найповнішою збіркою перекладів творів Паунда на будь-яку мову світу» [16, с. 263].

Щоправда, літературознавці по-різному оцінюють якість цих перекладів. Так, Павличко зараховує їх до традиції «жахливих» [10, с. 135], водночас наголошує, що така «“деструктивна” робота <...> відіграла свою конструктивну роль» [10, с. 142]. Марко Роберт Стех не згоджується з цією оцінкою, уважаючи підхід Павличко надто загальним [16, с. 263]. Лада Коломієць присвятила цікаву розвідку проблемі перекладацького методу Костецького та резюмувала, що перекладач на перший план висуває логопоєю (особливий паундівський